

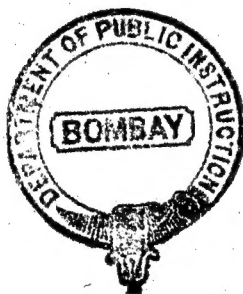

२०१४

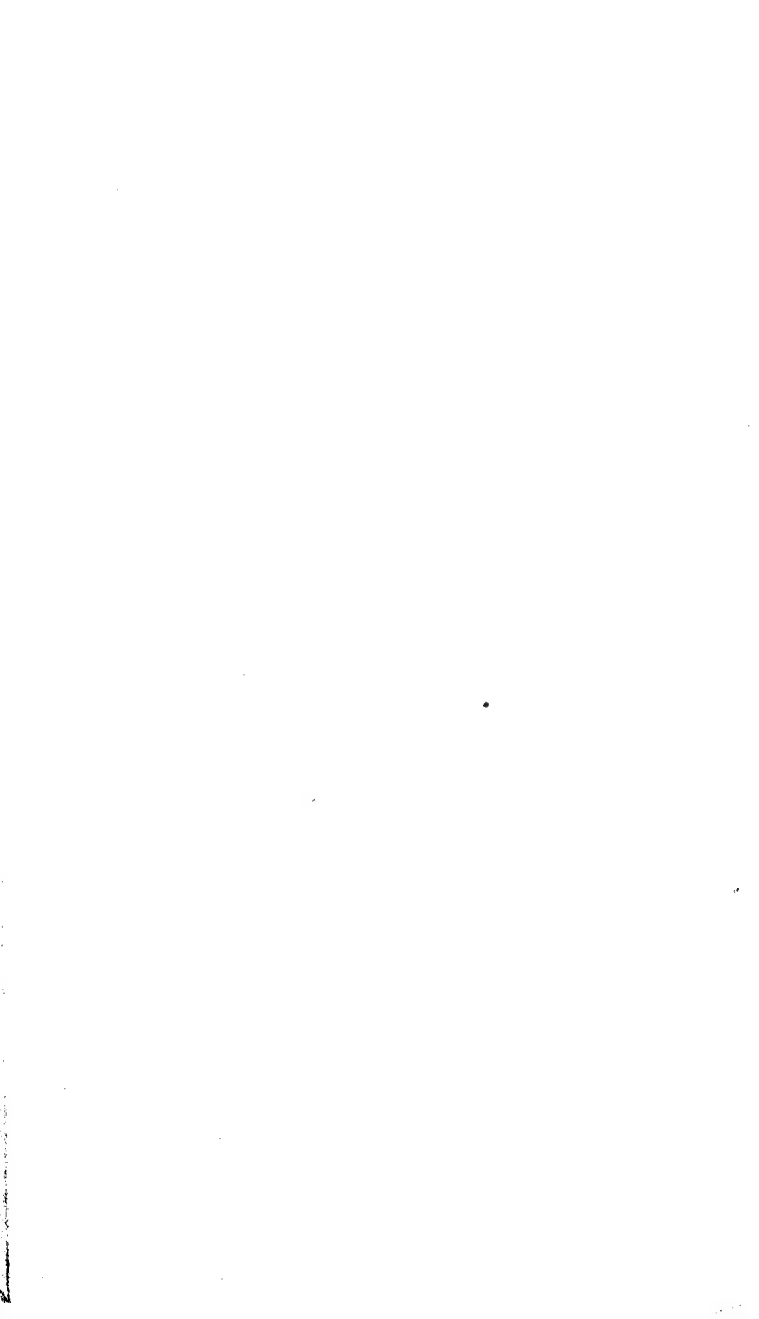
I
६५ 134

भूगोलविधानां भूतत्वो.

भाग १.

डीमल पोथाले आना.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

T. C. HOPE, C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NĪLKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fifth Edition, 40,000 COPIES.

---

*Registered for copy-right under the Government of
India's Act XXV of 1867.*

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1883.

(All rights reserved.)

Price One anna and nine pies.

2088

BOMBAY:

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ATMARAM KANOBA.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

૨મ્મનાર,

દી. સી. હોય, સી. એમ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવસાહેબ મહીયતરામ રૂપરામ નીળકંઠ,

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્ડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

આવૃત્તિ પાંચમી—૪૦,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ નોંધાયેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ બુક ડીપો.

ઈ. સ. ૧૮૮૩.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

કીમત પોણામે આના.

૨૦૧૪

મુંબઈ.

ગાયકુપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક
આત્મારામ કાન્હોજાએ છપાવી.

પ્રસ્તાવના.

આજપર્યંત મરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોવકૃત ભૂગોળ-
વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં
અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થવાથી, નવું વસ્તીપત્રક
બનવાથી, નવાં ધોરણો ફરવાથી, તથા ખીન્ન કારણોથી એમાં
ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો
નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટી ઈન્સ્પેક્ટરો વગેરેની
મદદથી કેળવણી આપના હોય મહેરબાન આવશીક આદેશ
કર્યોછે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃ-
ત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના
મુમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ
ઈન્સ્પેક્ટર દાક્તર જુલર આદેશના હુકમ મુજબ કરવામાં આ-
વ્યોછે. બાષાને માટે અને શબ્દોમાં મહત્ત્વ ફેરફાર કર્યોછે તેની
જવાબદારી મારે શિર છે.

મહાધીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,
ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં આપ્પા ભરતપંડમાં વ-
સ્તીની ગણતરી થઈ હતી, પરંતુ આ આવૃત્તિમાં- વસ્તીની
મંખ્યા નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નથી, કારણકે તે હજી જાહેર
થઈ નથી.

તા. ૧૪ મી મે ૧૯૮૧.

મ. ર. ની.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

મને ૧૮૮૧ ના ટ્રેડુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના મરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા અને જિલ્લા વગેરેનાં ક્ષેત્રફળમાં સુધારો કર્યોછે. નિયાળો અને તેઓમાં ભણનારા નિશાળિયાની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તા. ૦ ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૩ સૂધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યાછે.

જુલાઈ મને ૧૮૮૩.

મ. રૂ. ની.

ગૃહરાત્રી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
મહેતાજીને સૂચના	૧
૧ ભું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ.	૧
(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે	૧
(૨) દિશાઓ	૨
(૩) ભૂગોળ વિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા	૨
(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ	૪
૨ ભું-એશિયા ખંડ.	૫
૩ ભું. મુંબઈ ઈલાકો	૬
(૧) સામાન્ય વર્ણન	૬
(૨) રાજ્યસીતિ	૭
(૩) એના ભાગ	૮
(૪) મુંબઈ શહેર અને ખેટ	૧૩
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં અંશાન	૧૫
૪ ભું. સિંધ	૧૫
૫ ભું. કર્ણ	૧૮
૬ ભું. ગુજરાત ભાગ ૧ લો.	૨૨
૭ ભું. ગુજરાત ભાગ ૨ જો	૪૭
૮ ભું. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ કે દખલ)	૭૦
૯ ભું. મહારાષ્ટ્ર (કોંકણ)	૭૫
૧૦ ભું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા	૭૭

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે

મહેતાજીને મૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ડેકાણે છોકરા ભેગતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરાબર ઠસે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પાણુ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી થોડી દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણુ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં

ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જોડે ગાઉને છોટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છોટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપ પ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને એવી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે સીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્ડિસનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જોડેલી ઝીણી હકીકત સીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્ડિસનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કરખા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર સીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકીચૂંકી લીટીએ દોરે છે, સરોવરને ઠેકાણે ડુંડાળું કહાડે છે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડે છે. નદીના વહેવા પરથી દેશનો ઉંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી સીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજ-

રીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, ગ્રીતભાત વગેરે દૂકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંજઈ ઈલાકાનો નકશો તાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંજઈ ઈલાકાના ખીખા પ્રાંતોમાં ગિતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને ખીખાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવ્યા પછી મુંજઈ ઈલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વ આવેલા થાણા અને આનંદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંજઈ ઈલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જોટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીતજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંજઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા કુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, ખેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કુચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઈત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ પછી પૂર્વઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડમૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યમૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો ખોળે થોડો રાખવો. સહજ

યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કે-
ટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એ-
ટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સહિકારી પાઠની મારફતે એ જા-
નમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચન-
ની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે
તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સહિકારી પાઠવડે આ-
પવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ
પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી.
ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું
બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષે કરીને નીચલાં ધોરણોમાં
એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વ-
સ્તીની વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને જીજી ત્રીણી બાબતો
બિપલાં ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન
હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી
ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ ઓછી જિના કહેવી; પાસે
હોય તેવિષે પૂરું અને આધે જઈએ તેમ ઓછું કરતા જવું.
મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકાર-
ના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગૂંજરાતી અને નાના
ગૂંજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધોરણો-
વાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂંજરાતી અક્ષ-
રમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ત્રીણા અક્ષરમાં છે તેમાં-
થી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું.
પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખ-
વવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી
કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ.
છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, આને આગળ
જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની ઝાળીતીઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે જામ્યો દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* જાયછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહોળાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેનાં ઝડ, ફૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જે પૃથ્વીની સપાટીના ચાર મરજ્યા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

* મદ્રાસમાં સૂરજ જાયછે તેના કરતાં મુંબઈમાં અરધો કલાક મોડો જાયછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ.—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આપમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મહો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૂત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યાછે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ધણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ મહિલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ મહિલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરી જમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ધણા દેશો આવેલા હોય તેઓને સંક કહેછે.

આર બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને ચેટ કે દ્વીપ કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

* પાટીઆપર એ દિશાઓના નકશો શિક્ષકે કહાડ્યો.

તે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહે છે.

જમીનની જે આણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને મુશિર કહે છે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહે છે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહે છે. તળીએથી જોડાયેલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહે છે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સીંગ કહે છે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહે છે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહે છે.

જે ઊંચી જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જલસ્રેષ્ઠ પ્રદેશ કહે છે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ ક્યાં છે તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહે છે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહે છે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોય છે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના ફાંટાને અસ્ત્રાત કહે છે.

પહોળા મહોડાના આપાતને ઉપસાગર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુતિ કહે છે.

જમીનથી વીંટાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહે છે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે શરોવરમાંથી નીકળી ઠળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાને તેનું મુલ કહે છે.

તે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળેછે તેને સંગમ કહેછે.
સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માટે આવે એવું
તે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને સાઢી કહેછે.

(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા,
એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈ
વેળા જૂની મૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક
ખીજના રહેવાશીઓને થોડા ધણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા)
નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવી મૂમિ કહેછે, કેમકે ઈ.
સ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો
ત્યાંસૂધી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આસ્ટ્રે-
લિઆ† કહેછે. એની આસપાસના ખેટ તથા પાસિફિક મહાસા-
ગર માટેલા નાના ખેટ એમાં ઉમેર્યાંછે. એ સધળા ખેટસહિત
આસ્ટ્રેલિઆને ઓશિયાન્યા કહેછે.

એશિઆની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આફ્રિકાની
વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃથ્થ હેપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર § ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

* હરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચઢેછે અને ઊતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ.

‡ એની આસપાસ દરેક આવેલાછે.

§ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલિપત લીટીમાં પૃથ્વી
ફરેછે તેને પૃથ્વીના ધરી કહેછે. એ ધરીના છેકાને ધ્રુવ કહેછે. ઉત્તર તરફના
ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આમપામ દક્ષિણ મહાસાગર છે.
૩. એશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.
૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર છે.
- એશિયાની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિયાખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યાં છે તેઓનાં નામ:—

૧ મરત્સંઢ કે હિંદ.	૭ તુર્કસ્તાન.
૨ સિંહલદ્વીપ.	૮ તાર્તરી.
૩ બલૂચિસ્તાન.	૯ એશિઆઈ રુશિઆ.
૪ અફગાનિસ્તાન.	૧૦ જાપાન.
૫ હરાન.	૧૧ ચીનાઈ મૂલક.
૬ અરબસ્તાન.	૧૨ હિંદી ચીન

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક ઊંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે તેપરથી ઊંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાયછે. એમાં ઇંએજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંએજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઘલાકા કે પ્રેસિદન્સી કરાવ્યાંછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મુંબઈ હિલાકો (પ્રેસિદેન્સી).

૧. સામાન્ય વર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો માંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઈલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઇશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને મૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો $\frac{૩}{૫}$ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કુચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ મારે છે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બાઈ, બીજું કરાચીનું, અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમગાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડે છે. સાતપૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદોર અને આનંદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલો છે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ- સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, મીમા, નિરા, અને રુષ્ના. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઇ શકે છે તે ઉપરાંત આગ્રા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭,૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૭૩,૭૫૩ ચોરસ મૈલ એટલે એકડે ૩૭-૨૭ દેશી રાજ્યઓના છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૩૩,૯૫,૬૬૩ છે તેમાંથી ૬૯,૪૧,૨૪૯ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજ્યઓ મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે,† અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પ્રાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણાનીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યાં છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને એ કૌન્સિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજ્ય રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લૂંટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજ્યઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા,

† હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

વગેરે મોટા ગુનાનો ઇનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ટો રાજ્ય રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયક-વાડ અથવા ખીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાવંદી વસૂલ કરેછે અને અરચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, શોજદારી, તથા લોકોપ-યોગી હરેક ખીજા કામપર તે નિધાં રાખેછે. ધણું કરીને તેના હાથ નીચે જે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રૂહી તીજે-રી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિ-સ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઉપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેક્ટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાઢપાકુ, ઘાડ પાડનાર વગેરેને ઝા-લીને શિક્ષાને માફ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઇમાર-તોનું કામ ઇન્જિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની ખેપર-વાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજખી હક્ક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડૂતને કેટલી વિષોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જે પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીયે મહાલકરી કે થાણુદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી શ્રોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક દિલ્લિકટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ઘાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા બારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈન-ચાર્જ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મિલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલકત સંબંધીની પ્રયાદ પણ તેજ માંબળેછે. જડજને મદદ કરવાને આગ્રિસ્ટેટ જડજ અને સુબાર્ડિ-નેટ જડજ રાખેલાછે. મોટાં નગરોમાં રમૉલકૉજ કોર્ટ હોય-છે, ત્યાંના જડજને નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના પ્રે-મલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈ-ની હાઈકોર્ટને સોંપુંછે. મોટાં ગામ, કસબા, ને શહેરોમાં ડેપુ-ટી પોસ્ટમાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકો-ના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કર-વાને દાકતર રાખેલાછે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉ-સ્પિતલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસબાઓમાં એજ કારણુને માટે દવાખાનાં કર્યાંછે. શહેરોને તથા કસબાઓ-ને ઓખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિ-સિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૩. મુંબઈ ઈલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાંછે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં

(૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગૂજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં દક્ષિણ અને કોંકણ બે છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનઢા.

એ ઈલાકાની રાજધાની મુંબઈ બેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧માં પોર્તુગાલના રાજાએ હંગાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ બેટ કબ્જાદાર બેડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો હંમેશા ખાતમા મૂલકનો ઘણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટ મળેલોછે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેલા પાસેથી અને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલાછે. ઉત્તર કાનઢા મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને અને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં મરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિસ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધ.	મુખ્ય શહેર.
૧ સિંધનો કપલો સરહદનો મૂલક.	જેકબાબાદ.
૨ શિકારપુર જિલ્લો.	શિકારપુર.
૩ હૈદરાબાદ જિલ્લો.	હૈદરાબાદ.
૪ કરાંચી જિલ્લો.	કરાંચી.
૫ ધરપારકર.	ઉમરકોટ.
૬ સૈરપુર સંસ્થાન.	સૈરપુર.
(૨) કચ્છદેશ.	મૂજ.
(૩) ગૂજરાત.	

૧. સૂરત જિલ્લો.	સૂરત.
૨. મરુચ જિલ્લો.	મરુચ.
૩. સેડા જિલ્લો.	સેડા.
૪. પંચમહાલ.	ગોધરા અને દાહોદ.
૫. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૭. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ડીસા.
૮. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને હડર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, ચારીઆ, અને લુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મૂલક.	વડોદરા.
૧૧. સંભાત સંસ્થાન.	સંભાત.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારુકોટ.
૧૩. સૂરત એજન્સિ.	વાંસદા, ધરમપુર, અને સચીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈમેટ્ર બાદ કરતાં)

(અ) કોંકણ.

૧. ધાણાજિલ્લો.	ધાણા.
૨. જબાર સંસ્થાન.	જબાર.
૩. કોલાવા જિલ્લો.	અલીવાળ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરી જિલ્લો.	રત્નાગિરી.
૬. સાયંતવાડી સંસ્થાન.	સાયંતવાડી.

(બ) દક્ષિણપ્રાંત.

૧. સ્વાનદેશ જિલ્લો.	ધુલિયા.
૨. સ્વાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેઠ સંસ્થાન.	પેઠ.

૫. અહમદનગર જિલ્લો.	અહમદનગર.
૬. પુણા જિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારા જિલ્લો.	સતારા.
૮. સતારા જાગીર.	મોર, ફલટમ, ઑંદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનઢા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.	સાંગલી, જમસિંઢી, મિરજ, કુ- રુંદવાઢ, મુધોઢ અને રામદુર્ગ.
૫. ધારવાઢ જિલ્લો.	ધારવાઢ.
૬. સાબનૂર સંસ્થાન.	સાબનૂર.
૭. ઉત્તર કાનઢા જિલ્લો.	કારવાઢ.

સિંધનાં ત્ર્યંચી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગૂજ-
રાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનઢાના ૧૮ જિ-
લ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ
મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક
ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ,
ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે;
મધ્ય ભાગમાં નાશક, આનંદેશ, અહમદનગર, પુણા, સોલા-
પુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાઢ, ક-
લાદગી, કાનઢા, અને રતનાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશ-
નરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખે-

ડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જુદો જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપજા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ મુપાટ મેદાન છે ને એની આમપામ નીચા ડુંગરા છે. એ મુપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આમપામ આવેલી જમીન પવનના જોરમાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરે છે. દુનિયામાં ઐથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હંમેશા જથાબંધ રહે છે, ને દુનિયાના મુખના ભાગો તરફ આવજા કરે છે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ધારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને માહુકારોની જોવાલાયક દુકાનો તથા મરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળે છે. કોટ પાડી નાખેલો છે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૭,૭૩,૧૯૬ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં તે મોટામાં

મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેતારને અર્થે દુનિયાના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગોમાંથી આવેલા લોકો હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવવાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં ખેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાઠી (થાણાનિલામાં) ખેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલોછે. સાઠીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલે, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યુંછે તેમાંથી લોહાના નળો વડે મુંબઈમાં મીટું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કમારા, તથા બીજા સંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ ખેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ ખેટમાં વરાળચંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજ મળેછે. વળી નાજિએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાય-છે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. બીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મઝ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીન પરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે હિંદુ સરકારે એક કલેક્ટર રાખેલોછે, અને વહાણેથી જ માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાશીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માનિફેસ્ટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ માંબળવી એ તેનું કામ છે. મુંબઈ શહેરની માર્વજનિક ઈમારતો, બનવાન લો-

કનાં મકાન, રાજમાર્ગો, બાગબગીચા વગેરે ધણા શોભાયમાન છે, ને એવી રચના આપ્યા ઈલાકામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.

૬. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરત્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કઢ્યું છે. એ સંસ્થાન ૧૧.૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ધણા ખત્રાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસે છે. એ દેશ ધણો ગરમ છે, અને તેમાં ધણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇન્ડિયાના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

ચૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૮,૦૧૪ ચો. મૈલ અને ૨૪,૧૩,૮૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૧૮,૮૭,૨૦૪ એટલે $\frac{3}{4}$ કરતાં કાંઈક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચી ભાષા બોલાય છે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાત્તા અને મુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જમલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ધણો રસાળ અને સારો ખેડાયલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસે છે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેમ્બરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવે છે

તથા તેની આમવાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેરાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણુ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં એતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં માટીનાં વામણ, આમડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે. એતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેત્રિયાં બીજાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્ટીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રમાળ જિલ્લા છે. બાકીના એ ભાગ પોલિટિકલ મુપરિન્ટેન્ડેન્સના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઝવલો સરહદનો મૂલક—એ પોલિટિકલ મુપરિન્ટેન્ડેન્સના હાથ નીચે છે. એતું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૩૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૨૪,૧૮૧ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભાંચ વેસન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં એતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દોવેલી, વગેરે તેલિયાં બીજાં પણ થોડાંક પાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સૂકાયા પછી તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ મોત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૭,૩૬૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઝવલો સરહદનો મૂલક

અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ હુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૧ ચોરસ મેલ અને ૮,૫૨,૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવે છે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણા ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાય છે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, શિકારપુર, અને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગીણ કહેતા, અને શર્કર સિંધુનદીને કાંઠે ખુલત ધાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને રોહરી એ પણ મોટા કરખા છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૦ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૪,૬૨૪ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ખીરખમ્મી મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થર પારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊંચડ ભૂમિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાય છે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને ર, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં એમ તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૫,૧૬૫ માણસની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૧૫ ચોરસ મેલ તથા ૪,૭૮,૬૮૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવે છે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવા ચમેલો ખેત; ત્યાંની હવા ઊંજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઈ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફપાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગે ખાતે ચઢે છે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં ઈલાકાં મોકલવામાં આવે છે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાય છે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાય છે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઈ ઈલાકાનાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું ખંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે છે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્ટી અને તદ્દ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) થર પારકર—એ પાંચુના હાથનીએ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૨,૦૩,૩૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લાં, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કચ્છાં છે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં ફેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં ખેટ જેવા છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાબળી, રોતરંજ, અને ચામડાંની જાણસો બનેછે. લોકોનાં અુખ્ય ખોરાક ચાખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ, અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) સૈરપુરસંસ્થાન—એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅમી મુરાદના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ.

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરત્ય કોણમાં કચ્છી અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે ખેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિધાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સાર લખી- છે. મૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નમરોનું સહજ જ્ઞાન, અુખ્ય કુંચરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

કચ્છા, ૮૮૯ ગામ તથા ૫,૧૨,૦૮૪ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદન અપાટ છે અને ભૂમિ રમાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમજરો, ખડીર, લક્ષ્મી, ધોળો, મીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને માંચલ ખેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાય છે. બીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કરોકામમ, ધોણોધર, હુવાવ વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાંવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, આડવા, આત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર ચોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માહિલા પહાડોમાં ધોણોધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. આડવા હાર માહિલા પહાડોમાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ એમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહે છે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખાળોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેળો એડાપાસે આડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવી નાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો માંડવીની નાળમાં ભળે છે, અને ખારી નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે મુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેણોમાં આખું વરસ પાણી રહે છે.

એ દેશનાં મોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણે:—
પાવર, મોઆળી, બક્તી, પચ્છમ, સડીર, પ્રાંથલ, વાગડ, અંજાર ચો-
વીસી, મુબડ ચોવીસી, હાલા ચોવીસી, કાંઠી, મોઢાસા, અવઢાસા,
કંડ, ગરહો, અને માક.

મુખ્યશહેર—મૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ઐંગાર-
જીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૦,૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ
માહેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં યુરોપના મકાનોને ઘાટે મરહૂમ
રાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યોછે. તે મજબૂતાર્થ
અને સૌંદર્યમાં સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે. ખીજું શહેર માંડવી બંદર છે
એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૦ માણસની વસ્તી છે.
વહાણોની મગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવીછે.
મુંદરા, લલપત, જસો અને તૂળા એ ચાર જાણ્યા લાયક બંદરો છે.
મોટા કસ્બામાં અંજાર, રાવર, અધોઈ, (મોરખીનું), મચો, બેલા,
નકિયા, કઠારા, તેરા, સૂમરીરોહા, મહેસર, કેરા, અને કંથકોટ છે.
પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રા-
ચીન દેરાં છે. કુચ્છ ત્રિપાવ રાવના તાબામાં ઓખામાં કુચ્છી
ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરખીના ઝીંઝુવાડાના,
કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો
હક્ક પહોંચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, એ પહેલા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજ-
રાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક ઉદ્યોગશાળા અને સાત
કન્યાશાળા સુદ્ધાં આખા કુચ્છ દેશમાં ૯૧ નિશાળો છે. તેઓ-
માં ૫,૭૫૩ નિશાળીઆ ભણેછે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને
એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યોછે.

રાત્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાંછે. દરેક
જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના
ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની

અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકે છે. કુચના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને શ્રોજદારી કામ ચાલે છે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઈનસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. બિપજ પાતાનો બહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેશની આવક અને ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધુઓ અને કારભારીઓ મારફત જમાવંદી બિઘરાવે છે. એ સિવાય જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણી-ખાતા ઉપર તે નજર રાખે છે. જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતાનો ઉપરી હાલ યુરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળા ખાતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહે છે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે અને ઇંત્રેજને લાલેણી ખંડણી વસૂલ કરે છે. વળી એમાં નાનું ઇંત્રેજ લશ્કર રહે છે.

મુખ્યનિકાસ—જાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રે, બિન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. ભૂજમાં મૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાય છે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગરીઓ ઇંત્રેજ લોકોને પસંદ પડે છે, અને તેઓ ખરીદ કરે છે. ભાતાજીના મઠમાં કુટકડી અને થોડો મૂરોખાર જડે છે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ માટે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગુજરાત, ભાગ ૧ લો.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ હંમેશા સરકારનો ખાલસા છે, ને બાકીનો દેશી રાજ્યોનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમાં પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખી છે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧. સૂરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨. મરુચ જિલ્લો; ભરૂચની ઉત્તરે ૩. સેહા જિલ્લો, અને ૪. પંચમહાલ અને સૌથી ઉત્તરે ૫. અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સૂરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં ૧,૬૬૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે, તથા ૬,૧૪,૧૯૮ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા લાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે. એ નદી સૂરત જિલ્લાને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્તુગીઝ તાબાના દમણથી જુદો પાડે છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા અંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથ્થે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળમેળ થઈ ગયા છે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ધણું કરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણુવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઇશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાઠિયાણીનો બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજન કરે છે. મુખ્ય નદી-

ઓ—૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદાત્રિવાય જીજી બધી નદી-ઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. કાંમ રાજપીપળાના ડૂંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઇને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૩. મીઠોઝા, ૪ પૂર્ણ ૫ અંધિકા, ૬ પાર, ૭ કોલક, વગેરે જીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ધણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જીવાર, રૂ, ધઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઢોંકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણ વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ તથા સૂરત શહેરમાં તાપીનદીપર હોપ પૂલ છે તે જોવા જવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) પારડી.	(૫.) વારઢોલી.
(૨.) બલસાહ.	(૬.) માંડવી.
(૩.) ચીકલી.	(૭.) ચોર્યાશી.
(૪.) જલારપોર.	(૮.) ઓરપાડ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૪ કરબા તથા ૭૭૮ ગામ અને લોકસંખ્યાના અરમથી ચાલતી ૨૫૮ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૬૬૫ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં ગામડી નિશાળો ૧૨૧ છે તેમાં ૩,૭૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે. એક હાઈસ્કૂલ, ચાર પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગશાળા, એક ખેતીવાડી સ્પીખવવાનો વર્ગ, તથા આઠ

કન્યાશાળા છે. એ કન્યાશાળાઓમાં ૧,૨૨૯ છોકરીઓ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને પ્રોજદાર છે.*

(૧) પારડી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ મંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૫,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. પાર. ૨ કોલક. ૩. દમણગંગા. એ ઊપરાંત કોથલ અને પરીઆલી નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ ૧. ચાલડાપારડી, ૨. ઘગવાડા, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ૩. કુંતા, બગવાડેથી બે ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઝમરસાડી, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૯૪ ગામ તથા ૮૦,૭૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

નદીઓનાં નામ—૧. ગળદેવીની સાડી; એનું બીજું નામ અંધિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાબેરી. ૩. સરેરા, એ નૈરત્ય કોણમાં વહેછે. હુંડાચ અને બીકીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. ઔરંગા, એ વલ્લ-શાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ શિવાય ઘામ, કોલાઈ, ઘાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. લલસાડ, એમાં ૧૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલ્લશાડના સબાડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તથા એમાં ધૂરજોડે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને શાગ આદિથી ચહેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલ-દારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. હાથાડામાં મીઠું પા-કેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ શિવાય મહેલી, માલબેળ, હઠાચ, બીધરી, કોસંઘા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સરકર કરેછે. હુરીઆ, વલ્લશાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાંછે, તેમાં વલ્લશાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.—ડાંગર, કોદા, દીવેલી, નાગલી, ઘેરડી, ચણા અને જાલ.

(૧) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૨ ગામ અને ૬૦,૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ઉત્તરમાં અંધિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહે-નારી કાબેરીનો વલ્લશાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે મળેલ

થાય છે. ૩. સરેરા, ૪. ઓરંગા, આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ પહે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—વીંકલો; વસ્તી ૨,૯૧૨. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. દેહેગામ, સેરગામ, આલીપોર, વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદા, અને દીવેલી.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૪,૦૧૬ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહે છે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, છુટારા, કરકવા, ઘનંબ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—જલાલપોર. એમાં ૨,૪૯૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં મરકારી નિશાળ છે. મટવાઢ, અબરામા, અમલસાઢ, કછોલી, આટ, સરસાઢ, અણગામ, પનાર, સીસોદરા વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાઢ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

(૫) ચારબોલી તાલુકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૬,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. તાપી; ૨. મીઠોઢા એ નદીના મણુ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે અને તેની એક શાખા લાલોડ થઈને વેળને મળે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીઠો-જાને કાંઠે ચારબોલી; વસ્તી ૩,૮૩૭ માણસની. એ ગામ આપ-કવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઢોદ. ૩. સરખોળ. ૪. વાલોઢ.

૫. મોતા. ૬. વરાહ. ૭. બુહારી. ૮. દેહેગામ. ૯. શાંકાનેર.
૧૦. કલાસ વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી
વાલોડમાં મહાલકરી અને શ્રોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય
નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ધાત્રી, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંડવી તાલુકો.

એમાં ૧૪૦ ગામ અને ૫૦,૮૧૦ માણસ છે. મુખ્ય ગામ
માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજ્ય રહેતા. ત્યાર પછી
ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. મંવત
૧૮૯૮ માં ઈંગ્લેન્ડ સરકારની જમી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે
એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં
દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા અટલે ભાગ કર્યાં છે. તેમનાં નામ
માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દલબાહા, હવેલી અને ચારગામ.
એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. એ નદી રાજપીપળાના રૂડા
નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી
આગળ તાપીને મળે છે. માંડવી ગામમાં ૪,૭૪૪ માણસની વ-
સ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામમુધરાઈ ખાતું છે.
બહુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જત્રા બરાય છે. ઘંટોલી અને
તઢકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ—કોદા, ડાંગર,
જુવાર અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ
તાલુકાની વસ્તી ૪૪,૭૬૪ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ
ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં

વેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૮૪૪ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, જડજ, મજાડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. એ ધર્મદા દવાખાનાં તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એ શહેરમાં રૂના સકંચા, છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા બાઈબેગીઓ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ધણો ચાલતો હતો. મંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યો છે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારા પર આવેલો છે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજા સૂધી મારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપી નદીને સામે તીરે રસિર છે. એ કસબામાં ૯,૪૧૬ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, માઠા, કુંભારીઆ, ઉમરા, એ મોટાં ગામ છે. જીઆવબુડીઆ નામે મીઠુંબંદર છે ત્યાં સરકારકુત રહે છે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—૩ અને જુવાર.

(૮) ઓરપાઢ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૨,૦૪૯ રહેવાશીઓ છે. એની દક્ષિણ ૯૬ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સીના નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળે છે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાય છે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઓરપાઢ છે. એ કસબાની વસ્તી ૪,૧૦૬ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું ઘણું તથા મજાડિનેટ જડજની કચેરી છે. કુડસદ, મગવાદાંડી, અઢાજન, સુહાની, અમરોલી, કાસાંઢ અને વરાછા મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે ચિહ્નનાથ મહાદેવની હરવર્ષે બ્રાજા બરાય છે. ઓરા

ગામમાં કૂવાની જગ્યા બરાબર છે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ, અને ધાતું.

૨. ભરૂચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૫૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૨૬,૯૩૦ માણસ વસે છે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં અંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રાજ્ય ભૂંઈ હોવાથી ખેતી મારી થાય છે, તેમ જાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલી છે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, અને બીજાં વેપાર રોજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકે છે, અને શિયાળામાં ધાતું, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાય છે. આ જિલ્લામાં બીજાં લખેલા ૫ તાલુકા છે:—

(૧) ભરૂચ.	(૪) આમોદ.
(૨) અંકેશ્વર.	(૫) જંજુસર.
(૩) વાગરા.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કરોડ તથા ૪૦૧ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલેવંડને ખર્ચે ચાલતી ૨૧૨ નિશાળો છે, તેઓમાં ૧૨,૬૮૫ નિશાળો આ ભણે છે.* એ જિલ્લામાં એક હાઈસ્કૂલ

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર હકીકત આપાં છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારું છે. બીજા જિલ્લામાં નો માત્ર એમાંના કરતા કે મોટાં ગામ ને ઘોડા સાર શીખવાશે તે બસ જાણી.

તથા બે પહેલા વર્ગની આંગણવાનીક્રયુક્ત સ્કૂલ છે. છોડીઓની નિશાળ ૬ છે તેમાં ૭૬૩ છોકરીઓ ભણે છે. ગામઠી નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૫૩૬ છોકરા ભણે છે.

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૮૦ માણુમની વસ્તી, ૧૦૪ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ધણી મોટી અને જાડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલે છે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળે છે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંડાપર છે. એમાં ૩૭,૨૮૧ માણુમની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના મજાડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. શુકલ-તીર્થ, સાહેશ્વર, નિકોરા, શાહવાદ, સનોર, ટંકારીઆ, વારસેત અને અમલેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જત્રા ભરાય છે. હર ૧૬ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જત્રા ભરાય છે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કાસવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણુમ વસે છે. ભરૂચ શહેરમાં છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો, લેખગ્રંથો, અને ૩ કાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

(૨) અંજેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૯૯ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૫,૦૫૪ માણુમની વસ્તી છે. ૧ કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ ઝમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી આડવા લુશુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી વંદ નામે એક

ખાડી છે. મુખ્ય ગામ—૧ અંકેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૫૩૫ માણસની વસ્તી છે. ૨. હાંસોટ એમાં, ૪,૨૭૫ માણસની વસ્તી તથા મહાબકરીની કચેરી છે. દીવા, માંઢવા યુજુર્ગ, હલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકામ—૩, જુવાર, અને ધાં.

---

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૩,૯૦૨ રહેવાશી છે. એમાં એક નદી તથા, પરંતુ મૂલી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાનો પશ્ચિમે દેહેજવારા નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. ગંધાર, ચિલાયત, અને ભૂલીગામ એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકામ—૩, જુવાર, અને ધાં.

---

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૭ ગામ તથા ૩૯,૬૪૧ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આછોઢ, ગોપાલ, સ્પારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૫,૮૨૨ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાઢા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તામે છે. આ તાલુકાનું માત્તર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરમોળ, હસર, રોજાટંકારિઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકામ—૩, જુવાર, અને ધાં.

---

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૭,૭૭૨ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તર અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. જાદર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબ-ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબ-ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૧,૪૭૯ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ આવું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે ત્રણ મૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ફીક વેપાર ચાલેછે. દેગામ એ પણ બંદર છે. મજેરા, કાલી, વેઢવ અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂંઢ, જુવાર, બાજરી, અને ગળી.

૩. લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૦૪,૮૦૦ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્ડિસનો ક્રેટલોક મુલક, અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસમાંનું વાડામિનારનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી ખંભાતના, ગાયકવાડનો મુલક, તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું મંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ અપરો અને ગ્રાડોથી ભરપૂર છે. એવી પણ સારી છે. હયાન કોણમાં એ લગીર જાયો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ગ્રાડવાળી અને ઓછી રચાણ છે. દેશનું પાણી ઘણું કચીને

મહી તરફ વહે છે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અ-
ખાતને મળે છે. ૨. વાત્રક, એ સાબરમતીને મળે છે. ૩. મંચો
એ વાત્રકને મળે છે. ૪. મેઘી, એ વાત્રકને મળે છે. ૫. માંહોર,
એ શેઠીને મળે છે. ૬. સારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને
મંચો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદા, ડાંગેર,
જુવાર, શેરડી, બાવડો, તમાકુ વગેરે પાકે છે. બાજરી અને ત-
માકુ પુલકળ પાકે છે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. આણંદ
અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે બાગાયત પાક થાય છે. કપડ-
વણુજમાં માપુ અને કામનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સર-
કારી હાઈસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર
સ્કૂલ છે, અને કપડવણુજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક બીજા વર્ગ-
ની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. આ જિલ્લામાં હલકા દરજ્જાની
૧૯૪ નિશાળો છે તેઓનું ખર્ચ લોકલફંડમાંથી કરવામાં આ-
વે છે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૫૭૩ છોકરા ભણે છે. એ જિલ્લામાં
એક હાઈસ્કૂલ, અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ
છે તથા બેત્રીવાડી શીખવવાનો એક વર્ગ ઉઘાડ્યો છે. ડોડી-
ઓની નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૧,૦૨૨ છોકરીઓ ભણે છે. જિ-
લ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૩૨ છે તેઓમાં ૧,૪૭૬ નિશાળીઆ
ભણે છે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી
પાલી સુધી જાય છે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કરના છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) કપડવણજ.	(૫) માતર.
(૨) ઠાસરા.	(૬) આગંદ.
(૩) મહીઆદ.	(૭) વાસ્તદ.
(૪) મહેમદાવાદ.	

એમાં એડા, મહુધા, અને ઉમરેડ, એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કર્ણા તથા ૫૭૧ ગામો છે.*

(૧) કપડવળજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૫ ગામ તથા ૯૩,૦૨૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ મોહોર નદી કપડવળજ તથા કડલાન પાસે વહેછે; ૨ વાત્રક, એ અપરજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ વરાસી, એ નાની નદી કપડવળજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ કપડવળજમાં મા-મલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાશીઓ ધણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૪,૪૪૨ માણસની વસ્તી છે. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને શાખુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી જામી બતના કાચ અને શાખુ બનાવે તો ખપત વધે. આંત્રોલી, કઠલાલ, છીપઢી, તોરણા, લલુંદા વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. બસુંદ્રામાં બીના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદરા, કાચ તથા શાખુ છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૯૬ ગામ તથા ૮૪,૮૬૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડી-

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીએ તો ખડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કર્ણા કે બહુ મોટાં ગામ ને ઘણે સાર રીતેખવે.

આદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ ઝિવાય ગઢતી, વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ઢાકોર છે; તેમાં ૭,૭૭૧ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ધણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ જીજ્ઞની રથજત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૪૬૪ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. જનોડ, પઢાઠ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જાજરી, ડાંગર અને જાવડો છે.

(૩) નઢીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૧,૬૨,૨૫૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. શેઠી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાવકને મળેછે. ૨. મોહોર એ કુપડવણ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઠીને મળેછે. ૩. લુણી એ કોટ આગળ શેઠીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નઢીઆદમાં ૨૮,૩૦૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં સેબાર્ડિનેટ જન્ડલ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલીના (વસ્તી ૫,૦૦૨), ચુગેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંઢા, ચકલાસી (એમાં ૮,૧૩૯ માણસની વસ્તી છે), નરસંઢા, ડમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કુકલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કુપડવણ જવાનો મોટો રસ્તો ખાંધેલો છે. આ તાલુકાના ઘડતાલગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—જાજરી, કોદરા, તમાકુ, શુદ્ધ, તલ, અને રૂ છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૮,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ સારી નદી સાબરમતી અને મેધોનાં વચ્ચે વહેછે. ૨ વાવક મહેમદાવાદ તથા એડા પાસે થઈ પાક્ષા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેધો દેદરડા આગળ વાવકને મળેછે. અને ૪ શેઠી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે એડા આગળ વાવકને મળેછે. વાવક અને શેઠીના સંગમ ઉપર સેઢા છે. એમાં ૧૨,૬૪૦ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, સબાડિનેટ જડજ, તથા સિવિલસર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હોસ્પિટલ, ગામસુધારાઈ ખાતું, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. એડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો ખાંધેલોછે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહંમદ બેગડાએ વચાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યુંછે. એમાં ૮,૧૭૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધારાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, ટીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. મમરીઓ નામે કૂવો તથા તેની પડોશમાં વાવક નદીના કાંઠાપરનો રોળે એ બે બોવાલાયક છે. સિહુન, મહોજ, સરસબળી, ફત્તીજ, રુદ્ધન, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખાણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકામ—બાજરી, ડાંગેર, કોદરા, ચેરડી અને પારિબતકનાં ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૦ ગામ તથા ૭૮,૨૭૬ માણસની વસ્તી છે. ૧ સાબરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨ વાવક

એ આ તાલુકામાં થઈ પાછા આગળ સાબરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪,૮૮૬ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પેશાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, ભિંવાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૨ ગામ તથા ૧,૫૪,૧૧૮ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ડમર છે. તેમાં ૧૪,૬૪૩ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં મજાડિનેટ જડજની કોર્ટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ એડાવાળા શ્રાવણ અને ખડાવતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેડયી જીતરતું બીજું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૯,૨૭૧ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાવાડ, કરમસદ, ઓઢ (૮,૫૦૦ માણસની વસ્તી), સારસા (વસ્તી ૫,૩૭૭), ચોરીઝાલી, સામરલા (એની વસ્તી ૫,૪૦૧ છે), ચિલોદા, ધામળા, સંઢલપુર વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે ખેતી બાંધક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદા, રૂ, અને બાજરી છે.

(૭) વોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૧,૪૩,૩૨૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઈ અંભાતના અખાતને મળે છે.

મુખ્ય ગામ ચોરસદમાં ૧૨,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા મજાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ (વસ્તી ૫,૦૨૦), મેટાસી, ચીરસદ, અલારસા, રાસ, દાબોલ, દેહેશાળ, સુળાવ, પીપઝાવ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથ્થે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, શુપડ, અને છૂંદ છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૫૫,૪૭૯ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અન્નાયદો કલેક્ટર નીમ્નોછે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજન્ટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખે છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરત્ય કોણુના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, મુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે. ઇશાન કોણુના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે મુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઇશાન કોણુનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયેલો છે. દેશ મોટાં ગ્રાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડૂંગરા (જેમાં ઇ. સ. ૬૫૨ કુટ) ત્રિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખે-

તીની હાલત મારી નથી. એ દેશમાં એતી મિયાય બીજો ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકામ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને બીજું ધાન્ય છે. ત્રણ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, બે પેટા મહાલ, ૩ કસ્બા, તથા ૬૭૫ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:—

તાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા અને સેહેરા.

કાલોલ.

કાલોલ, હાલોલ અને બેઝલપુર.

દાહોદ.

દાહોદ અને શાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારેછે. દાહોદમાં ૧૨,૩૯૪ અને ગોધરામાં ૧૩,૩૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૬૨ નિશાળો છે ને તેમાં ૪,૦૩૬ નિશાળીઆ ભણેછે. પંચમહાલમાં ૨૦ ગામડી નિશાળો છે તેઓમાં ૮૧૮ નિશાળીઆ ભણેછે. છોડીઓની નિશાળો પાંચ છે તેમાં ૨૯૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગોધરા અને દાહોદમાં મુનશિફ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

૬. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૧ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૫૬,૩૨૪ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં એડા જિલ્લો, અંભાતનું સંસ્થાન, અને અંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઇરાન કોણમાં આગવલી ડુંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈરત્ય કોણતરફ વહી અંભાતી અખાતને

મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલાછે, તથા ધોધા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ધણાપણ ભાગમાં ખેતી ચાલી આવેછે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કમળનાં કારખાનાં છે. વરાળવંત્રથી આવતા રેડીઆ છે તેથી પણ ધણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકામ—બાજરી, જીવાર, ચણા, શે, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આંકું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. શે અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કમળી, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ આમ્રપાસના મૂલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૬૨ ગૂજરાતી નિશાળ છે તેમાં ૧૩,૨૯૪ નિશાળીઆ ભણેછે. ત્રણ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા જોડીઓની નિશાળ ૧૬ છે તેમાં ૧,૨૯૬ છોકરીઓ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, બે હાઇસ્કૂલ, બે પ્રાંચરસ્કૂલ એટલે પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ત્રેનિંગ કોલેજો, ત્રણ કન્યાશાળા, ત્રણ લેન્ડ્રી-રીઓ, ચાર ધર્મદા દવાખાનાં તથા કેટલાંક હાવખાનાં અને સાતવારીઆં વર્તમાન પત્રો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) પ્રાંતીજ.	(૫) ધંધુકા.
(૨) હીરમગામે.	(૬) ધોધા.
(૩) ધોલકા.	(૭) સાળંદ.
(૪) દસક્રોઈ.	

પાટડી અને મોગસા બે પેટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૯ કરળા તથા ૮૫૩ ગામો છે*. એ જિલ્લામાં ૧૨૫ ગામઠી નિશાળો છે તેઓમાં ૪,૮૯૭ નિશાળી-આ બંધે છે.

(૧). પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૦૭,૫૫૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે. મામલતદારની કચેરી માંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. માંતીજની પશ્ચિમે ૧ સાબરમતી અને ૨ હાથમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહે છે. ૩ શાવક એ બાયડ અને ગાજટ પાસે થઈને વહે છે. ૪ માજૂમ, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫ મેશ્વો, એ હુરસોલની પાસે છે. ૬ સારી એ દેશા-મણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહે છે. માંતીજની પાસે બોમ નામે ઘણા મૈલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાશી-ઓને વખાઈ પાણી પૂરું પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સુધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાગી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ છે, તે તેમાં ૮,૩૫૩ માણસની વસ્તી છે. મોડાસામાં ૭,૦૩૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધારાઈ આવું છે. ઝોરાણ, માલટ, ધનસરા, ચોહલા, દેહેમાઈ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી બોકો લંદકાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા બાગ્યેજ જમાબંદી

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશા-ળોને માટે છે. બીજા નિશાળોમાં મામ એના કરળા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહુ બીજા હકીકત રીતપતી.

આપતા, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યું છે. મોડામા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં શાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગે છે. મુખ્ય નિકાસ-બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ, તથા વરીઆળી.

(૨) ચીરમગમ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૫ ગામ તથા ૧,૩૬,૫૭૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગો-રૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેણા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ ચીરમગમ છે, ને તેની વસ્તી ૧૮,૬૬૦ છે. કોટની બહાર મુનસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનસર ધણું મોટું છે. લોકો કહે છે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જોશિએ એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ધણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂત્રની વગેરે શાસાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેશાઈઓ રહે છે તેમની મતાને ક્ષીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. એમાં ગામ-સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા મુબારકીનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬,૫૨૫ તથા માંડળમાં ૬,૬૭૯ માણસની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીઠું પાકે છે માટે કુશ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહે છે. આર્હિ જે મીઠું પાકે છે તેને વરાગડું મીઠું કહે છે, અને તે મુંબઈ હલાકામાં સૌથી સરમ મીઠું છે. દેવોજ, ઓગળ, ગોરૈયા, રામ-પુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂંટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં

કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્ડિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાંડરી, ઘઉં, અને જુવાર.

(૩) ઘોઢકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૭ ગામ તથા ૧,૧૧,૧૯૨ માલુમની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો હંમેશા મરકારનો આવક છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહે છે, અને કેટલાકને કર્જાતી કહે છે. કોડ તથા સાચુંદનો ડાકોર અને ગાંગડનો ડાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે જિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કર્જાતીઓ ધોળકામાં રહે છે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગા, મેણી, અને ખીખં ગામો પાસે નઠ નામે તળાવ છે તેનું પાણી પાંચ છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાય છે તેને લોકો ધરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરે છે. એનાં મૂળીઆનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરે છે. એને ખીર કહે છે. ઘોઢકા મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ પાતું, મામલતદાર તથા મુખાલ્લિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કરબો છે ને એક મેલ બાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૭,૭૧૬ માલુમની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને ચારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગએલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં મારી નથી. એમાણાની આખરે લોકોને તાવ આવે છે તે માહા તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહે છે. કોડમાં રાજનું દરબાર છે. ઘાઘઢા, ચલોઢા, નાંગડ, ઘદરલા, સરોઢા વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ મુખ્ય

થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને લાતકના મુંગમ ઉપર ચૌઠા ગામ છે તેમાં કાર્તિકી પૂનમ દર વરસ મેળો ભરાય છે. એ વેળા આમવાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકામ—ધરૂં, અણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દડેમ, અને શેરડી છે.

(૪) દસક્રોઈ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૩,૯૪૨ માણુમની વસ્તી છે. ૧સાબરમતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. રમેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમા એ છે. ૩ સારી, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ ખેતી વચ્ચે વહે છે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે અને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગુજરાતનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે અને એમાં ૧,૨૪,૭૬૭ માણુમની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, મહા-ડિનેટ જડજ અને બીજા અરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા આહુકારો રહે છે. આદિની ફેટલીક કારીગરીઓ વખણાય છે. શહેર પાસે પાવદળ તથા તોપખાનું છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્લેન્ડ અરકાર તેઓનું રક્ષણ કરે છે. ત્રણ દરવાજા, બદર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના મંદિરનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજા અરસ ઈમારતો છે. શહેરમાં લગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાખનાં લગડાં ઘણાં અરસ વણાય છે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ

બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાનો તથા વણવાનો મોટા સંક્રમાં છે. ભોંયમાં દોઢા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરે પાડવામાં આવેછે. વરાળ યંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. શહેરનીપાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા લાયક છે:—

કાંકરીયું તળાવ. શાહઆબમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. અલેકમાબાતનું તળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હુદીમંગનાં દેવમ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ડવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, બારેજા, જૈતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને કાંઠે કાંઈ રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જી-વાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કઠોળ છે.

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૯ ગામ તથા ૧,૨૩,૧૦૭ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧ માદર અને ૨ ગોમા. એ બે નદીઓ કાઠી-આવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩ નીલકા. ૪ ડનાવઢી એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.—ધંધુકા એમાં મા-સખતદાર તથા સખાડિનેઃ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ મુધ-રાઈ ખાતું છે. એમાં ૧૦,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. ધોલેરા મોટું બંદર છે તેમાં ૧૦,૩૦૧ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરથી ઉત્તર ગૂજરાતનું ૩ તથા બીજે માત્ર પરદેશ મોકલવામાં આવે-છે. આ તાલુકામાં બરવાળા (વસ્તી ૪,૬૪૬), રાણપુર (વસ્તી

૫,૭૨૬). અને સસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું મુખ્ય થયું છે. વળી ધોળેરામાં કુસ્ત્રમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંધી નામે ગામની પાસે મીઠું પડે છે. નીલકા નદી પર આવેલા ભીમનાથમાં આવણુ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાય છે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાય છે.

આ તાલુકામાં કેટલિક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગામ પડે છે. રાયપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. બૂંટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ધોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ-૩, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૨૯,૩૭૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનાં ખાલમ્મા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળે છે. પરગણાનાં ખાલમ્મા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે તેમાં ૭,૦૬૩ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઇ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન, તથા દાકતર રહે છે. વાલુકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ-બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

(૭) સાળંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૭૬,૯૬૪ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન હોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના

ભાયાતની છે. સાયરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહે છે. રોહર એ એ ખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઇને જાય છે. મુખ્ય ગામ સાળંદ છે, તેમાં ૧,૬૮૪ માણુસની વસ્તી અને મામ-લતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્વેજ, ગોધામી, ચોરવડોદરા, ફાર્સીદા, ધિસલપુર અને મોઢાસર મોટાં ગામ છે. સર્પેજમાં રોજી અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાયરમતીને કાંઠે કાસીદ્રા છે ત્યાં નો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાય છે. સાણંદના રેલવે સ્ટે-શન પાસે નિધાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વલુચર પાસે સાયરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરા-ળથી ચાલતો બંજો છે. નગ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ-ખા-જરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી, અને જુવાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મુત્તકની આરે પાસે આવી રહેલાં છે. તેઓમાં ૫૧,૩૧૦ ચોરસ મેલ જમીન છે, અને ૪૭,૩૭,૦૪૪ માણુસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથ્થા કર્યાં છે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

(૧) કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. આપકવાડના તાખાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજન્-

જિમાં શુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મેલ જમીન છે, અને ૨૩,૪૩,૮૯૯ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મેલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મેલ છે. એમાં ૪૧ કસ્ટા અને ૪,૧૨૭ ગામ છે, અને ૬૫૦ નિશાળોમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા-ઉત્તરે કુરુછી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને અંબાતી અખ્તાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કુરુછી અખ્તાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઈંગ્લેન્ડરૂઢી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઈંગ્લેન્ડ રોજની છાવણી અને એજન્ટમાહેબની કચેરી છે. એજન્ડિના ચાર પ્રાંત કર્યાંછે. એમાંના હરેકને મટિ અમિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

ચાર પ્રાંત. આ. પો. એજન્ટમાહેબની કચેરી.

૧ હાલાવાડ.	(ઉત્તરમાં)	વઢવાળ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે)	સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં)	માળેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. આલાવાડમાં પ્રાંગદું આલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. એએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાહી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બગવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડલ દરબારે હાલમાં પોતાને અરથે રક્ષણે બાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સૂધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાબાના ગામ ધોરાજી સૂધી જાયછે. વઢવાણ, લીમડી, મુડા, રાણપુર, કુંડલી, બોમ્બાદ, નિયામા, ઉજ્જવવાવ, ધોળા, મન-

મરા, મોનગઢ, શિહોર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જાબીઆ, ઠસા, લાહી, ચીતળ, લુણીધાર, કુંકાવાવ, આપ્પરીઆ, વાવડી, નેતપુર, નેતલમર, અને ધોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જુનાગઢના નવાજ સાહેબનું છે. ઈસ્વી મને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બારવાના દરબાર એમના ભાષાત છે. જાડરાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગમ પાદશાહોના નૌકાએનાપતિ જાજિરાના સીધીએ એ મૂલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. આદિના રાણા જીવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજ રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધોળ, રાજકોટ, અને ગોંડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચેવચ્ચ, આજાવાડના મધ્યભાગથી તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કુનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવે છે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાપકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા, ધાંગરેથી સરધાર અને જમદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડુંગરા જાયાધમાં ઝાઝા નથી. ૨. ચાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર રોમુંજા છે. એની જાયાધ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે શુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર આવક લોકે કાપો રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે.

૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આપ્તા કાઠીઆવાડમાં મૌથી જાયો છે. તેની જ-આઈ ૩,૫૦૦ ફુટ છે. ૫. વર્ધા પર્વત ઝડામાં છે અને ઉત્તરે હા-લારમાંના જાલપૂર તથા ભલસાણ સુધી ગયેલોછે. તેની જ-આઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ.—૧. ભાદર જમદણની પાસેના મદાવન ડુંગરા-માંથી નીકળી ઝડામાંના નવીખંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મ-ળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલી-તાણા તથા તલાજ પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા મા-ળીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિ-વાય સોરઠમાંની ઓક્તાત નદી ઉમેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવે-છે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

એ એજન્સિમાં ચાર હાઇસ્કૂલો, અને ૧૩ પહેલા અને બીજા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. જૂનાગઢી નિશા-ળો ૬૨૧ છે તેઓમાં ૩૫,૧૯૪ છોકરા ભણેછે. કન્યા શાળા ૫૧ છે તેમાં ૨૬,૫૨ છોડીઓ ભણેછે. રાજકોટમાં એક ઉદ્યોગ શાળા છે. વળી કેટલાંક છાપખાનાં, માસિક ચોપાનીઆં, તથા લેખરીઓ છે. રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કાલેજ અને રાજ-કુમાર કાલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, પ્રાંગદ્રા, ધોરાજી, ખં-ભાળીઆ વગેરેમાં રેનાં કારખાનાં છે. સોરઠના ગિરપર્વત મધ્યે તુલશીસ્થાનમાં જિનાં પાણીનાં ઝરણુ છે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, મોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ હલા-

કામાં ધણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ધી, બોળ, તેલ, ઘોડા, દોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાય છે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, તથા પાલીતાણા. એ છેલ્લું આવક લોકનું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર તથા જામનગર, ગોહાલપાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હાલારમાં બેડીઆ, બેડી અને સાલયા એ બંદરો છે.

ઉપર કહેલા આર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) જાલાવાડ, (૨) ગાંહેલવાડ, (૩) ડુંડસ-રવેયા, (૪) ઘાઘરીઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સૌરાષ્ટ્ર, (૭) ઘડા, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુકાંઠો, (૧૦) ઓચામંડલ.*

(૧) જાલાવાડ.

નદીઓ.—૧. મોગાવો વડવાણ અને જાંબુના થડમાં વહે છે. ૨. લીમડીનો મોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહે છે. ૩. કલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. ચાંમળ સરાડવા તથા હાલવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧ ધ્રાંગદ્રું.

ધ્રાંગદ્રું અને હલ્લવડ.

૨ લીમડી.

લીમડી.

૩ ઘડવાળ.

ઘડવાળ.

૪ ચાંકાનેર.

ચાંકાનેર.

૫ ધાનલકતર.

લકતર અને ધાન.

૬ સાયલા.

સાયલા.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. તે પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

૭ ચૂડા

ચૂડા.

૮ ચજાણા.

ચજાણા.

એ ત્રિવાય એમાં ખીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) ગોદેલવાડ.

નદીઓ.—૧. માવનગરની સ્વાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલન
મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાગુલા પાસે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. માવનગર.

માવનગર, શિહોર, કુંડલા.

મહુવા, વગેરે.

૨. પાલીતાણા.

પાલીતાણા અને ગારિઆધર.

૩. ચઢા.

ચઢા.

૪. લાઠી.

લાઠી.

એ ત્રિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.—વગડ એ ડાડાને પડે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

ડાઠા.

ડાઠા.

ગણધોઢ.

ગણધોઢ.

ચોક.

ચોક.

ખીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) ચાવરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી. ૩. ધોઢાદરી. ૪. રુપેળ.

મુખ્ય સંસ્થાન

મુખ્ય ગામ,

જાફાવાડ.

જાફાવાડ.

હેડાળ.

હેડાળ.

એ ત્રિવાય ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.—૧ શુકભાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે.
૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેષુજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને ચીલસા.	જેતપુર, ચીતલ અને ચીલસા.
૩. યગસરા.	યગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ ત્રિવાય ખીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ.—ભાદર, ઘુઘી, ઓસાત, સાઘડી, કાંઘહીરણ, સા-
મન અને શીંગઘડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવલ.
૨. કોઢીનાર. (કાઠીઆવાડમાં	કોઢીનાર.

અમરેલીનું પરગણું)

૩. ઘાટવા.	ઘાટવા.
૪. અમરાપુર.	અમરાપુર.

(૭) ઘડાં.

નદીઓ.—ભાદર નવીખંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય
શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.—૧. રામાવતી હાલપોર તથા હીકારી પાસે.

૨. જંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. નવાનગર.

નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ,
સંભાઢીઆ.

૨. ગોંડલ.

ગોંડલ અને ધોરાજી.

૩. રાજકોટ.

રાજકોટ અને સરધાર.

૪. ધોઢ.

ધોઢ અને સરપદઢ.

૫. ધાકા.

ધાકા.

એ મિવાય બીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૧) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોઢાધાઈ
એ મોરબી તાલુકાના ગામ જોતપુર અને માળીઆ તાલુકાના
ગામ વરકુમર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. મોરબી.

મોરબી.

૨. માલીઆ.

માલીઆ.

(૧૦) ઓસામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ધણે ડુકાણે
દરિયો આવેલોછે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આ-
રંમઢું, પોશીતઢ, ધોળાકી અને મઢી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠિઆવાડનાં મંસ્થાનો. હાકેમની જાત. મંસ્થાનની વ-
સ્તી. રાજ્યકર્તાના પદકાળ, નીચજ તથા નિકાસ:—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	બાબી મુમલમાન	૩,૮૭,૪૯૯
નવામગરના જામ.	બડેજા રજપૂત	૩,૧૬,૧૪૭
માવનગરના રાબઢ.	ગોહિલ રજપૂત	૪,૦૦,૩૨૩
ધાંગઢાના રાજ.	ઝાલા રજપૂત	૯૯,૬૮૬

બીજો વર્ગ—

મોરબીના ઠાકોર.	બડેજા રજપૂત	૮૯,૯૬૪
બાંકાનેરના રાજ.	ઝાલા રજપૂત	૩૦,૪૯૧
પાલીતાણાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૪૯,૨૭૧
ધોલના ઠાકોર.	બડેજા રજપૂત	૨૧,૭૭૬
લીમડીના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૪૩,૦૬૩
રાજકોટના ઠાકોર.	બડેજા રજપૂત	૪૬,૫૪૦
ગોંડલના ઠાકોર.	બડેજા રજપૂત	૧,૩૫,૬૦૪
વઢવાળના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૪૨,૫૦૦
જાફરાબાદના સીધી.	હજીરી મુમલમાન	૯,૪૦૫

ત્રીજો વર્ગ—

પોરબંદરના રાણા.	જેઠવા રજપૂત	૭૧,૦૭૨
વલાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૧૭,૦૧૯
લસતરના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૨૩,૨૦૮
બાટવાના થાથી.	બાબી મુમલમાન	૧૪,૫૨૪
જસઢળના રાજા.	આમરકાઠી	૨૯,૦૩૭
સાયલાના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૧૬,૯૯૧
ચૂઢાના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૧૩,૪૯૬

ચોથો વર્ગ—

મૂઠીના ઠાકોર.	૫૨માર રજપૂત	૧૯,૮૩૨
લાઠીના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૬,૮૦૪
વજાળાના મલેક.	મલેક મુમલમાન	૧૫,૮૭૭
નાનાં સંસ્થાનો.	. . . . .	૪,૪૧,૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઈંગ્લેન્ડને ખંડણી આપેછે.*

ધાતું, ર, ડુંગળી (કાંદા), ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, રેશમી કાપડ, ઓનેરી તથા રૂપેરી શીત, ખાણના પથરા, આરમ, પરવાળાં, મોતી.

ધાન્ય, ર, તેલ, મીઠું, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, ર, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, મીઠું, કાળા આરમના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

ર, ધાતું, જુવાર, બાજરી, ખાદી.

જુવાર, બાજરી, અણા, ધાતું, ખાણના પથરા.

ર, જુવાર, બાજરી, ધાતું, ચેરડી.

ધાન્ય, ર, મીઠું અને ચાણ.

બાજરી, ધાતું, ર, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, રેશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, ર, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, ર, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય, અને ર.

ધાન્ય, ર, અને માટીનાં વાસણ.

* જાણના તથા જાણવાના સીધીને માથે ખાણી નથી.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીત્તળનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રૂ.

૨. પાલણપુર એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તર છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૪ કરબા, ૧,૧૦૪ ગામ તથા ૫,૭૬,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ધણોપરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૨૬ નિયાળો છે તેમાં ૧,૭૭૭ નિયાળી-આ બહે છે. એ એજન્સિમાં બે પહેલા વર્ગની આંગલોવર્ની-ક્યુલર સ્કૂલો તથા એક કન્યા શાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના હથાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ મુપાટ છે. એમાં મનાસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહે છે. એની નિકામ-બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મહ, અને ખીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકે છે. વારાહ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાય છે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો બધુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા માટે સાહેબ ફરવા નીકળે છે.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારું છે. બીજી નિશાળોમાં સ્થાપનાનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કરબા, ને જુજ હુકીકત શીખવવી.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના પાલળપુર અને કાંકેજ ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મુમલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
પાલળપુર.	૪૫૧	પાલળપુર અને ડીસા.
રાધનપુર	૧૫૬	રાધનપુર.
બારાદ.	૪૯	બારાદ.
તેરવાડા.	૧૬	તેરવાડા.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જીલ્લું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૧,૩૭૬ માણસની વસ્તી છે ને તે બટ રાજને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૮,૮૪૬ માણસની વસ્તી છે; તે બલુચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
ધરાદ અને મોરવાડા.	૧૫૪	ધરાદ.
વાવ.	૫૫	વાવ.
સુરગામ.	૧૬	સુરગામ.
દેવદર.	૬૬	દેવદર.
બારચટ તથા સાંતલપુર.	૩૫	

ધરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૮,૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. મોરવાડામાં ૯ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસે છે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૭,૭૩૫ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરનાં છે. સુરગામમાં ૧૧,૫૨૧, દેવદરમાં ૨૪,૦૬૧ અને ચારચટ (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા સાંતલપુર (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૫ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર બડેચ રજપૂત છે તે કુચમાંના અડે-મણમાં રહે છે.

(૩) કોળી સંસ્થાન

મામર.	૨૩	મામર.
કાંકેજ.	૮૨	કાંકેજ.

ભાભરમાં ૭,૨૨૨ અને કુકિલમાં ૪૫,૧૬૪ માણસની વસ્તી છે. કુકિલ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દર-વર્ષે ખંડણી આપે છે.

એ ત્રિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસે છે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તા-બાના પાટણ અને એરાણુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૪૫૧ ગામ છે તેમાં ૨,૩૪,૪૦૨ માણસ વસે છે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ. ૫૦,૦૦૦) ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદોર, ઢીસા, ધાનેરા, પાધાવાડા અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ.—વનાસ, સરસ્વતી, અને નીમરાણી.

મુખ્ય કસ્ટો.—પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા હીવાન કહે-વાય છે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને જાત દરવાજા છે. એમાં ૧૭,૫૪૭ માણસ-ની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્સ સાહેબનું એ મદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીમા છે ત્યાં હંમેશા મરકારના લશ્કરની ઢાવણી છે. પાલણપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ધાતું, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેર-ડી, થોડું રૂ, અપ્રીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાહ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૧૨૯ માણસ વસેછે. એમાં વનાસ નદી ખારી જમીનપર થઇને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણે માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસ્બો રાધનપુર, ત્યાંના નવાબ બાગીઓલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ધાતુ, અણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરીછે, અને ગૂજરાતમાંથી રૂથમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યાછે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આપ્ત પર્વતને લગતા કુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૦૪૯ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧,૮૧૬ ગામ

* આ એજન્સિનું વિસ્તારફલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. ખીલ નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત રીખવવી.

તથા ૫,૧૭,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૪૬, ૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૬૧ નિશાળ છે, ને જેમાં ૩,૭૩૮ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં ત્રણ કન્યા શાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ મવાટ છે.

સુખ્ય નદીઓ.—૧. સાબરમતી એવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ અંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુરપાસે ઉત્પન્ન થઈ એચજ, ભાલપુર, ભાડવા અને એડાપાસે થઈ સાબરમતીને મળેછે. ૩. હાથમતી અને ૪. સારી સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. મેચો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદલીછે તે વાલીરના પાસે ખારીને મળેછે. એની સુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક આરીણુ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે એતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ડના ઉપરી-પણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઈ કોઈ વાર ઇંડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પ્રસાકશાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્ડના પદ ભાગ કરેલાછે તેપર ૪૮ હાકોરોનો અમલ છે. એ હાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા હાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કેટલાક ઇંડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર આર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેબર માસમાં ગ્રામ-બાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં એડમ્સજોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે. એના પદ ભાગ છ પરગણાંમાં આપેલાછે.

૧. નાનીમારવાઢ. એમાં ઇંડરના મહારાજના, તેના ભાયા-તના, દાંતા, માલપુર અને બીજા રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણા-
મળ, વગેરે જીલ તાલુકા છે.

૩. સાચરકાંઠો. એમાં માણુમા, પેથાપુર, વરમોડા, અને
ઈતોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાંબા, ધુના-
દરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. વાલીસી. વામણા, મહીમા, દંભોડા, અને જીર્ણ મહે-
વાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસળ. જોડાણા, સાંથલ, કટોમણ, મગુના, વગેરે
થહેરો છે.

આ પરગણાંમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) રૂંદર સંસ્થાન. મહીકાંઠા એજન્ડિમાં એ મોટામાં
મોટું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૯૬ ચોરસ મૈલ તથા તેમાં
૨,૫૮,૪૨૯ માણુમની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો જો-
ડેલોછે. એ પહેલાં ઇડરના મહારાજને તામે હતું, પરંતુ કેટલાક
કાળસૂધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજ તખ્તસિંગના તાબામાં હતું.
ઈ. સ. ૧,૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઇડરના મહારાજને આપવાની
છૂંત્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજને જરૂર પાડી. રૂંદર એ રાજ-
ધાની છે, અને ત્યાંના રાજ જોધપુરના મહારાજના કુટુંબી છે.
અહમનગર, મહાલી, વાયડ, ચોયલા, અને ગાચડ, એ મોટાં ગામ
છે. એની જીવજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અપ્પીણ અને
ગાયુ છે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળેછે તે ધર
ખાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં
છે. દાંતામાં ૧૨,૫૦૮ તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણુમની
વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં

ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તે ઉપર અંબાબવાનીની જત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર મંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪,૩૬૨ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ધાં, તલ અને કોદા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા-સતલાસણા મંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. માલુસણામાં ૨,૪૯૪ તથા સતલાસણામાં ૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ધાં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા મંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ધાં ને કોદા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા મંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૪૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૨,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ બંને મંસ્થાનોમાં બાજરી, ધાં, ડાંગેર અને બીજી ધાન્ય પાકેછે.

(૪) રેવાકાંઠા એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વ છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં મંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં મંસ્થાન અને આનંદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને એડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે, ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઈ

* આ એજન્સિનું લાંબું બિચાર એમાંની નિશાળોને મારે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હુકીકત કહેવી.

૬૦ મેલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૯૨ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૫,૪૩,૪૫૨ માણસની છે. આ એજન્ડિસમાં ૩ કસ્ટા તથા ૧,૧૦૧ ગામો છે. એમાં ૬૮ નિશાળો છે તેમાં ૪,૭૩૧ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં પાંચ કન્યા શાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એજન્ડિસની જમીન ઘણેખરે ડેકાણે ડેકરાવાળી, કોઈ ડેકાણે મપાટ અને કોઈ ડેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—રાજપીપઢા.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. મહી રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. નર્મદા, સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી મિત્રાપ પુનમ, ગોમા, ઢાઢર, વિશ્વામિત્રી, હેરણ, કરજણ, અને ઓર એ નાની નદીઓ છે.

એ એજન્ડિસ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણાનીએ છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહી-કાંડાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં ૭ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં કઢાણા, સંજેલી, માદરબા અને ઝમીદાર એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યાં છે. એકનું નામ સંસેરા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ પાંડુ મેવાસ છે.

આ એજન્ડિસ માહિલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજપીપઢા.—રેવાકાંઠા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૧૪,૭૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૧૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણુજી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નાદોદ છે, તેમાં ૧૦,૭૭૭ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજ્ય રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડૂંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ૩ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઢોકાણે અકીક જડેછે.

(૨) છોટાઠદેપુર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૭૧,૨૧૮ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) બારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૬,૮૨૨ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને ચાર દવાખાનું સ્થાપ્યુંછે.

(૪) લુણાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૪૫૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કરબામાં ૯,૦૫૯ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંઘ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૫૮,૮૨૨ રહેવાશીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) ઘાઢાસીનોર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૪૬,૭૨૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકે છે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહે છે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ધણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાત્યો નેડે એળમિળ થઈ ગયાં છે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને બીજી બાજુએ એડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંડા એલગ્નિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર ઘડોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહે છે. બીજા ભાગ સૂરત જિલ્લા નેડે એળમિળ થઈ ગયો છે. તેમાં નવસારી, વસાવી, વડેશ્વર, ગણદેવી, તેલારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજા ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓસામંદલ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંડા એલગ્નિ તથા અમદાવાદ અને એડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કડી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંડા, અને રેવાકાંડા એલગ્નિના તાલુકદારો પામે ગાયકવાડની લહેણી પાંડણી ઇંત્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડે છે. વળી ખાનદેશમાં ઘજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજા ઉપર નજર રાખવા આરે ઘડોદરા શહેરમાં ઇંત્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ તથા ફોજ રહે છે. એ રાત્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૨૧,૮૫,૦૦૫ માણસની વસ્તી છે. ઘડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટ્સ કોલેજ, એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપી છે. મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાત્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાત્ય છે.

૬. સ્વંચાત સંસ્થાન.

એની હિતરે અને પૂર્વે એડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયક-વાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને અંજાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળા-ઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં એ કસ્બા, ૮૩ ગામ તથા ૮૬,૦૭૪ માણુમની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહાદારી ઇંડમાંથી નવા-બગાહેબ એ નિશાળોનું ખરચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હકિમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ છે, ને હંમેશને પોતાની જમાબં-દીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આ-પેછે. એ સંસ્થાન એડાના કલેક્ટરના હિપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરમદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની સ્વંચાત મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૬,૦૦૭ માણુમની વસ્તી છે તેમાંના ૮,૦૩૮ મુમલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજાં ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અપ્પીણ વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને ચેતરંજી અંજાતમાં બનેછે. કપડવણુ વગેરે ડોકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવેછે. એ પથરા ઘણા વખણાયછે. વરસો વરસ અંજાતના અખાતમાં મુઝાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭. પંચમહાલ એજન્ડા.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહેછે તેના તાબામાં મારુ-કોટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અ-

શિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬,૪૪૦ માણુમની છે. એમાં ૫૨ ગામ છે. એની દવા મારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણુમ હમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

૮. સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીળ, વાંસદા અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના મુંબઈમાં તેને ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે. આ એજન્સિમાં એક કરાઓ તથા ૩૭૮ ગામ છે. એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ એક, છોકરાની નિશાળ ૨૬ છે તેમાં ૧,૪૭૩ નિશાળીઆ ભણે છે, અને બે કન્યા શાળા છે તેમાં ૧૨૩ છોકરીઓ ભણે છે.

સચીળ.

એમાં ૧૯ ગામ છે તેઓ ધણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચો-રાશી તાલુકામાં વીખરાયેલા છે. એમાં ૧૫,૭૨૧ માણુમની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જ્યુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાગુ પાકે છે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બને છે.

મુખ્ય ગામ સચીળ છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જાંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિ-હાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્લેન્ડ આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૪,૧૨૨ માણુમની છે. એ રજપૂત રાજ્યનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંધિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૨,૪૪૭ માણુમની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંચલા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજ્યએ એક નિશાળ સ્થાપી છે જે તેને કેળવણી આપાને ઝોંપી છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકે છે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈત્ર અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈત્ર છે. એમાં ૧,૦૧,૨૮૯ માણુમની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ પ્રણાં છે.

નદીઓ.—સરેરા, ઓરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.—ધરમપુર એમાં રાજ રહે છે. એની વસ્તી ૫,૧૭૬ માણુમની છે. રોમલુ, આઝાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—કડોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક થાય છે. લોકો માદડી, નળીઆં, ઇંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટધાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભિજવગરની છે અને વરસાદ નિયમમર આવતો નથી, તેથી આરાં વરસોમાં પાણુ ઓ-માસા મિત્રાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ યેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. સ્થાનદેશ જિલ્લો.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલ્કિઆ, માલેગામ, અને નન્દુરવાર એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૯,૮૪૪ ચોરસ મૈલ અને ૧૨,૩૭,૨૩૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ, દક્ષિણે સાત-માળા અથવા અજુડા પર્વત નિઝામના મૂલકથી એને ભુદો પાડેછે, નૈઋત્યે કોણુમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એલનિસના મૂલકસહિત) સૂરત ઇલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રૈવાકાંઠા એલનિસ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં ઘઈ નૈઋત્ય કોણુ તરફ વહેછે. ગિરણુનદી સત્તાદિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણુમાં વહી તાપીને મળેછે. એ જ નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણું કરીને રસાળ અને ખેડાણ છે, કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણા ખડખડા અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કઠોળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા ક્યાંછે અને ૨૩ કસ્બા છે. ફરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં ઘઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસુધી ભયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નામપૂર સુધી ભયછે.

૨. સ્થાનદેશ એલનિસ—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એલનિસનાં સંસ્થાનો છે. (૧) વાંગમો મૂલક, (૨) છુલ્લગાનાનો મૂલક અને (૩) મહેવાસી પરગણા.

(૧) ઢાંગનો મૂલક સત્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૧,૨૮૦ માણસની વસ્તી છે. સાત લીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખોણ છે તેમાં ઘણેપર ઠંકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઇમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સામ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાય છે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતભેડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું મળળ વિશેષ છે.

(૨) સુલગણાનો મૂલક ઢાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સત્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૪,૨૦૫ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઢાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલેજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં છે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણાં—એપર છ નાયકોનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વા-યવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ-મકુડાં (એનો કાર ખનેછ), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ ઢાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારું થાય છે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને લીલ લોક વસે છે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે ઘાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એવનિસ છે. પેંઠ સુધાં એ જિ-લાનું ક્ષેત્રફળ ૬,૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૮૧,૨૦૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સત્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહોડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ચંબંકમાં આ-ગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નામલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સાણ અને જુદો જુદો જાતનું કઠોળ, નાશક અને ઇચોલા કર્ખાઓમાં ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વષ સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવે છે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી બધા નાશક ચંબંકમાં ભરાય છે. ચંબંકમાં ગોદાવરીનું મૂળ

છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ કર્યાં છે તેમાં ૮ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુંબઈથી કલકત્તા સુધી રેલવે જાય છે, તે થાણામાં ઠસૂર, અને ઈંગતપુરો વચ્ચે થળ ધાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન.—એ નાથકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાથક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મેલ અને ૫૫,૧૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઈમારતની લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાકે છે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નાશિક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નરત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૬૬ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૧,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડે છે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવે છે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવે છે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગે છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાં છે, તેમાં સાત શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાય છે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૪૮ ચોરસ મેલ અને ૮,૦૦,૬૨૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને કલ્હટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભાર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહે છે, અને જુનર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહે છે તેને મળે છે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે જાય છે તે ભારવાદ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આસપાસ જાય છે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાં છે તેમાં ૬ કર્યા છે. દરેક કર્યામાં

૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મોઢામાં મોઢું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં ધેરવાની રાજ્યગાદી હતી. આમાસાના દિવસમાં મુખ્યના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહે છે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂઠુમાં સારી હોય છે. શહેર બહાર થડમાં મોઢી લ-શકરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, ખાજરી, તુવર, તલ, સણ, મગ, અડદ, દંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રબિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને જવ.

૭. સતારાજિલ્લો—એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૮ ચોરસ મેલ તથા ૧૦,૬૨,૩૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે તિર અને ફૂલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફૂલટનથી જુદા પાડે છે; પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્ડા અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સત્યાગ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પાતાની શાખા કોંચના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહે છે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળે છે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, ખાજરી, ડાંગર, ર, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ અને દંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાસુધા ચાંદ શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. સતારા એજન્ડા.—મતારા નીમળત જાગીરદારો પહેલાં મતારાના રાજાને આબીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડના તાબેદાર છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો એજન્ટ મતારાનો કલેક્ટર છે. એ-મની જાગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી.
	ચોરસ મેલ.	
ઈતસચીબ, મોરનો જાગીરદાર.	૧,૪૯૧	૧,૪૫,૮૭૬
મિયાલકર, ફલટનનો જાગીરદાર.	૩૯૭	૫૮,૪૦૨
પંત પ્રતિનિધિ, ઔંદનો જાગીરદાર.	૪૪૭	૫૮,૯૧૬
હફલે, જતનો જાગીરદાર.	૮૮૪	૪૯,૪૮૬

કુલ એજન્ટ ૩૨૧૯ ૩,૧૨,૬૮૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્ય પશ્ચિમ ધાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકે છે.

બીજા સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને એંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણ અને અગ્રિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઈંગ્રેજ મૂલકમાં જેવા પાક નીપજે છે તેવા એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાય છે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોદુ' જડે છે અને ગાળવાની કૃષી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ધણું કરીને સદ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોદુ' જડે છે. સતારાના ચાર જગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૧. સોલાપુર જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૨૧ ચોરસ મૈલ તથા ૫,૮૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે બીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. ખારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે અને મૂલક ઊંચકે ખાય છે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાય છે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) ખાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણાં લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૬ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. ખારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. હૈદરાબાદ જાડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જમા ભરાય છે ત્યારે ઘણાં લોકો એકઠા થાય છે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.—એ મંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્રિકોણમાં વીમ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયેલું છે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૫૮,૦૪૦ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ધણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવે છે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અળશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહે છે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજ છે. ત્યાંના રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્રેજ અધિકારી ચલાવે છે.

પ્રકરણ ૧ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ક્ષણદૂપ જમીન તથા નાજિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેહએ તો ખડખડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડખડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગે છે. થોડો માગ થાય છે તે ઘણો કીમતી છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીજ તાબાના ગોવા પ્રાંતસૂધી કોંકણના વિભાગની હદ ગએલી છે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.

મુખ્ય શહેર.

૧. ધાળા જિલ્લો.

ધાળા.

૨. જબાર સંસ્થાન.

૩. કોલાબા જિલ્લો.

અલિબાગ.

૪. જંજિરા સંસ્થાન.

જંજિરા.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.

રત્નાગિરિ.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.

૧. ધાળા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૨૪૩ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૯,૦૮,૫૪૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉતરે પોર્તુગીજ તાબાનું દમણ તથા સૂરત નિક્કો, પૂર્વે નાશિક, અહમદનગર અને પુણા નિક્કો, દક્ષિણે કોલાબા નિક્કો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાયેલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોય છે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોય છે અને ઊનાળામાં ઘણું ખર્ચ સૂકાઈ જાય છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકે છે. કાંઠા ઉપર ખાગાયત પેદાશ પણ થાય છે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે. ચોખા નિલામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ નિલાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાહિબેટમાં છે. એ સિવાય ત્રણ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે કાંટા થાય છે. એક કાંટો યજ્ઞધાટે ચઢી નારાક, અલાહાબાદ અને કલકત્તા જાય છે, અને બીજો ભાર ધાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાય છે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પણ ઉપર પૂલ બાંધેલો છે તેથી મુંબઈ ખેડ અને સાહિબેટ જોડાયેલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા નિલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૪૮,૫૫૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કઠોળ, ચણા અને તલ પાકે છે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજ કોળી છે. તે ખાળક હોવાથી થાણાનો કલેક્ટર એની મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

૩. કોલાવા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૮૬ ચોરસ મેલ તથા ૩,૮૧,૬૪૯ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉતરે મુંબઈ ખંડર, થાણા નિલો તથા અખાનદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા નિલા છે; દક્ષિણે રતનાગિરિ નિલો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો ખડુ જ ઊંચા છે. તેમાં ઘાટને કાઠખૂણે પશ્ચિમ તરફ પસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉતરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહિ અથવા ચોલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મેલ સૂધી નિલામાં પસરેલા છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંનાં વપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કઢાડવાનો, નાળિયેરના રેસાનાં ફોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જ્યાંજ્યાં માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણાખરો ભાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાય છે. ચોલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરે છે, તે પોતુંગીઝ લોકો દાખલ કરેલાં કહેવાય છે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વરી નામે અનાજ ઊગે છે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિયેરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાય છે. નિલો નાનો છે માટે તીબેરીનો હિસાબ થાણા નિલાના હિસાબમાં લખાય છે. એમાં ૭ શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. જંજીરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુ'ખર્થ અને રત્નાગિરિની વચ્ચેના કાંડા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લા છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે. એમાં આશરે ૭૬,૩૬૧ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં બહુશવાદ પણ છે. એ નવાબ હુખસી દેશ કે આબિસિનિ-આનો સીધી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહે છે. વળી કોલાબાના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઆ પણ વણાય છે.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૨૨ ચોરસમૈલ તથા ૯,૯૭,૦૯૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણીખરી જમીન વેરાન છે. એમાં કુંગરો, નદીઆ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છાં તથા ચૂનો પકડવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વરી, વહી, નાળિયેર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કર્યા છે. વિંગારલા અને હુરણ્થ બંદર સુધાં એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.—એ કાંકણની છેક દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે તથા વસ્તી ૧,૭૪,૪૩૩ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગમ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન બોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઈંગ્લેન્ડ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાળિયેર થાય છે. વળી હુરડાં થાય છે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અમલના મહારાષ્ટ્ર અને કુર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થ-

પોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કુર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કુર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કુર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નદિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂંપાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ મારી યાયછે.

૧. કલાદગી જિલ્લો.—એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળે છે. એ જિલ્લાની પૂર્વ નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામકુર્ગ, મુઘોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મહાપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાય છે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં જાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૬,૩૮,૪૯૩ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂં, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઈંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલે છે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા સિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કઈ-કે તેમાં ૧૧ કરૂબા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગઝેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોઢું શહેર હતું; નવ મૈલ દૂરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક ભૂતો મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઈલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજા બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુઘોળ અને રામકુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મહાપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૮,૬૪,૦૧૪ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. મરાઠી ભાષા ઘણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને

કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાય છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને ચો-ચીનો કાંધા પણ ચાલે છે. વળી એ જિલ્લામાં કપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચા-લે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રામી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૫ મોટા કસબા છે.

૩. કોલાપુર એજન્સિ.—એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે. કો-લાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલે છે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ-માં ખેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સત્યાગ્રી પર્વત એની અને કોંકણ (સાબતવાડી અને રતનાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨,૮૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૦,૧૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મ-રાઠી અને બાકીના કાનડી બોલે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવે છે, અને પંચ મંઝા અને બીજી નદીઓનાં કાંડાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકે છે, તેમાં વિશેષ કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાય છે. ઘાંડુક રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાય છે. સૂતર અને ઊનનો ભડો વણાટ થાય છે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બને છે. ઘાંડુક લોઢું જડે છે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઇચળકરંજના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.—એના જાગીરદારો અમલ પે-શ્વાની આસા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડને ખંડણી આપે છે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવે છે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.
સાંગલી.	૧,૮૬,૮૩૨.
જમશિંડી.	૮૩,૯૧૭.
મિરજ (વડીશાખા)	૬૯,૭૩૨.
મિરજ (નાનીશાખા)	૩૦,૫૪૧.
કુરુંદવાડ. (વડીશાખા)	૩૫,૧૮૭.
કુરુંદવાડ. (નાનીશાખા)	૨૫,૮૧૧.
મુધોલ.	૫૨,૧૬૩.
રામદુર્ગ.	૨૯,૫૭૦.

કુલ ૫,૨૩,૭૫૩.

નિકાસ.

આ સર્વ સંસ્થાનામાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકે છે. સાંગલી અને કુરુંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકે છે, અને મિરજમાં શેરડી થાય છે. સર્વ સંસ્થાનામાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બને છે અને મિરજમાં સારંગી, તબુરા વગેરે વાજિત્રા બને છે.

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈર્ધેજી મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમશિંડી, મિરજ અને કુરુંદવાડની જગીરો ૫૮૧-૧૧ વંશના શ્રાવણોની છે; મુધોળની જગીર ભોંસલે ચાર પુરવંશની છે; જગીરદારને રાજસાહેબ કહે છે; રામદુર્ગની જગીર ભોંસલેના શ્રાવણોની છે. ૫૮૧૧ વંશના સરદારોનાં ગામો ધણાં જ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંદર-પુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું ખીજી શિરહતી ગામ મુંબઈ ઈલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા કોપરાંત કાનડી ભાષા બોલે છે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કસાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઈલાકાનો બસારી જિલ્લો, દક્ષિણે મહેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૨,૬૦૭ માણસની વસ્તી છે.

સત્યાગ્રી પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠંકાણે છૂટા કુંગર કે કુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મહાપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમર કૃષ્ણા નદીને મળે છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં ઘણા સિંઘાત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં કેરી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાં છે તેમાંમાં ૧૪ ચોટા કરબા

* જૂના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે.

છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચોરસ મૈલ અને ૧૪,૭૬૩ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર ફાઇનલ શેખે છે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિયેર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.—મદ્રાસ મરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ મરકારને મને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૧૧ ચોરસ મૈલ અને ૪,૨૧,૮૪૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહૈસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મહૈસૂર અને મદ્રાસ ઇલાકા, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ધાટની નીચલી ભૂમિ અને ધાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સત્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ધાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ઘાઘ પડે છે. એમાંના સૌથી ઊંચામાં ઊંચા ઘાઘ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ધણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલે છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખેતરો ચાખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પાકે છે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિયેર, સોપારી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપે છે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવે છે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યાં છે તેમાં ૭ મોટા કરબા છે. એમાંના કારવાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પોંડે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

